

9. Бахтин М. М. Содержание сознания как идеология / Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Статьи. / М. М. Бахтин. – М. : Лабиринт, 2000. – 625 с.
10. Эко У. Открытое произведение: форма и неопределенность в современной поэтике / Умберто Эко. – СПб. : Академ. проект, 2004. – 384 с.
11. Яремчук О. В. Спадкоємність історичної традиції як етнокультурна міфотворчість суб'єкта / О. В. Яремчук // Актуальні проблеми психології. – К., 2009. – Т. 9. – Ч. 4. – С. 445 – 458.
12. Психология индивидуальности: Новые модели и концепции / под науч. ред. Е. Б. Старовойтенко, В. Д. Шадрикова. – М. : НОУ ВПО МПСИ, 2009. – 384 с.
13. Васютинський В. О. Домінування та підпорядкування на терезах інтерсуб'єктивної взаємодії / В. О. Васютинський // Соціальна психологія. – 2003. – №1. – С. 40 – 50.
14. Черемных Е. Нарративная идентичность в пространстве диалога / Е. Черемных // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика : зб. наук. праць. – К., 2010. – Т. 2. – Вип. 6. – С. 56 – 66.
15. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. Опыт феноменологической онтологии / Ж.-П. Сартр. – М. : Республика, 2002. – 302 с.

© Яремчук О. В.

М. П. Хараджи

МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ У ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Аналізуються результати опитування старшокласників українських шкіл, метою якого було з'ясувати їхню готовність до взаємодії з представниками різних етнічних спільнот, які сьогодні населяють Україну, і визначити рівень толерантності школярів у цій взаємодії. Означена проблема розглядається в контексті тенденцій розвитку міжетнічної взаємодії на загальноукраїнському рівні. Увага зосереджується на позитивних перспективах міжетнічної толерантності в шкільному середовищі.

Ключові слова: міжетнічна взаємодія, міжетнічна толерантність, соціологічне опитування, шкільне середовище.

Анализируются результаты опроса старшеклассников украинских школ с целью выяснить их готовность к взаимодействию с представителями различных этнических общностей, населяющих сегодня Украину, и определить уровень толерантности школьников в этом взаимодействии. Обозначенная проблема рассматривается в контексте тенденций развития межэтнического взаимодействия на общеукраинском уровне. Внимание заостряется на положительных перспективах межэтнической толерантности в школьной среде.

Ключевые слова: межэтническое взаимодействие, межэтническая толерантность, социологический опрос, школьная среда.

The results of the senior pupils' survey are analyzed. Its aim was clarifying their readiness to the interaction with the different ethnic groups' representatives who lives in Ukraine now and defining the level of their tolerance in this interaction. This issue is discussing in the context of the tendencies of ethnic interaction's development on the all-Ukrainian level. The author focuses on the positive prospects of interethnic tolerance in school environment.

Key words: ethnic interaction, interethnic tolerance, sociological survey, school environment.

Проблема. Актуальність дослідження міжетнічної толерантності зумовлена кількома чинниками: інтенсифікацією міжетнічної взаємодії практично в усіх країнах світу, оскільки вони зазвичай є поліетнічними [1]; активним переміщенням представників різних народів за межі території свого проживання й оселення в інших країнах (нині на земній кулі кількість мігрантів сягнула 210 млн осіб [2, с. 69]; загостренням стосунків між представниками різних етнічних спільнот у конкуренції за кращі ніші в багатьох сферах суспільного життя; погіршенням психологічного клімату, про що свідчить стрімке поширення ксенофобських настроїв серед значної частини населення тієї чи іншої країни щодо прийшлого населення, переважно іммігрантів [3]; зростанням ваги сепаратистських рухів на базі етнічних факторів у суспільному розвитку поліетнічних країн [4].

Мета статті: на основі результатів соціологічного опитування проаналізувати ситуацію щодо стану міжетнічної толерантності в шкільному середовищі різних міст України, зокрема серед учнів старших класів, її рівень та можливості розвитку, налаштованість старшокласників на міжетнічну взаємодію поза межами шкільного середовища.

Дослідження, об'єктом якого стала міжетнічна толерантність й увага якого зосереджена на її соціально-психологічних аспектах, проводилося на базі шкали Е. Богардуса, що активно застосовується українськими і зарубіжними соціологами й психологами і, на нашу думку, є найбільш релевантною методикою в запропонованій нами постановці проблеми. Розроблення концепції дослідження, складання опитувальника та аналіз отриманих результатів було здійснено авторкою. Саме ж опитування (з 15 березня по 19 квітня 2011 р.), комп'ютерна обробка даних були проведені під керівництвом професора С. О. Штепи (Інститут соціології, психології та управління НПУ імені М. П. Драгомано-

ва). Вибірку склали 537 респондентів, мешканців з різних міст України, віком від 15 років і старше.

У дослідженнях українських науковців останнім часом все частіше висловлюється думка про зростання конфліктогенного потенціалу в етнонаціональному розвитку України, соціальної дистанційованості в стосунках представників різних спільнот країни. Про те, що такі тенденції в українському суспільстві з'явилися, свідчать дані моніторингу Інституту соціології НАН України, який ведеться тут з 1992 р. [5]. Тому серед завдань, які ставили перед собою розробники програми дослідження та її реалізації, були такі: виявити рівень міжетнічної толерантності в шкільному середовищі, концентруючи увагу, як ми вже говорили, на учнях старших класів; дослідити особливості вияву маркерів міжетнічної толерантності в їхній свідомості; отримати відповіді на питання про причинно-наслідкові зв'язки стану міжетнічної толерантності із соціально-економічним контекстом, у якому вона формується й функціонує; відтворити картину рівня міжетнічної взаємодії в шкільному середовищі через сприйняття представників однієї етнічної спільноти представниками іншої спільноти. Варто було б заважити, що хоча перелічені завдання були чітко артикульовані в дослідженні й відповіді на них справді дають можливість робити певні висновки про зміст міжетнічної толерантності, принаймні про тенденції та перспективи її розвитку, ми свідомі того, що цим не вичерпується весь спектр дослідження такого складного соціально-психологічного феномена, як міжетнічна толерантність. Ми націлювалися також на з'ясування дуже важливого питання – фіксації перспектив трансляції позитивного чи негативного налаштування на міжетнічну взаємодію поза межами шкільного середовища, оскільки випускники шкіл (якщо навіть і не з поліетнічним складом учнів) після їх закінчення можуть потрапляти в поліетнічне середовище (скажімо, навчаючись у вищому навчальному закладі, мігруючи до більших міст тощо) і ставати активними факторами міжетнічної взаємодії. Ці питання ми прагнули з'ясувати, висуваючи гіпотези про те, що: 1) в українському суспільстві зростає рівень соціопсихологічної та етнокультурної дистанційованості у стосунках різних етнічних спільнот; посилюється тенденція до зростання ксенофобії; 2) існує безпосередній зв'язок між рівнем міжетнічної толерантності і соціально-економічними процесами, становищем представників тих чи тих етнічних спільнот. Ці дві гіпотези висувалися перед початком нашого конкретного дослідження. Однак у ході його реалізації з'ясувалося, що третьою гіпотезою могла б бути гіпотеза про існування взаємозв'язку між рівнем міжетнічної толерантності і статтю респондентів. Останнє вимагає більш детально-

го аналізу, до чого ми звернемося в подальших наших розвідках. У нашому ж контексті виявилось, що представникам чоловічої статі властивий вищий рівень негативного ставлення до носіїв іншої етнічності, ніж респондентам жіночої статі. Тут ми обмежимося припущенням про вплив на міжетнічну толерантність психобіологічних особливостей розвитку двох статей.

Підставою для висновків про рівень міжетнічної толерантності у шкільному середовищі, спрямованість її дії та можливі наслідки стали передусім результати проведеного опитування, а також дані інших опитувань та згаданого вище моніторингу Інституту соціології НАН України. До останніх ми звертаємося, аби порівняти відповідні процеси в більш широкому (всеукраїнському) контексті. Для цього конкретного дослідження визначальним моментом (принаймні в нашій постановці проблеми) було з'ясування двох кардинальних питань: 1) розуміння старшокласниками важливості та сприйняття факту поліетнічності українського суспільства; 2) психологічна налаштованість респондентів на взаємодію з представниками інших етнічних спільнот. Цій меті підпорядковувалося вибудовування опитувальника – він інкорпорував два основних блоки запитань: один пов'язаний переважно з першим запитанням (наприклад, “Чи відомо Вам, що в Україні проживають представники багатьох народів?”, “Як Ви особисто ставитеся до національної (етнічної) різноманітності українського суспільства?”), а інший – з другим (скажімо, “Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволити переїжджати до України людям, які національністю чи расовою належністю відрізняються від більшості населення країни?”, “Стосовно кожної з національностей, наведених нижче, виберіть одне з положень, найбільш близьке особисто Вам, на яке Ви допустили б представників цієї національності”). Ще одна принципова заувага – крім згаданої методики, в основі якої лежить шкала Богардуса, нами застосовувалася методика, розроблена в рамках моніторингового проекту країн Європи (керівник проекту – професор Лондонського університету Роджер Джовел) й адаптована вітчизняними науковцями, котрі брали участь у реалізації цього проекту, до українських реалій [6]. Принагідно нагадаємо сутність цих двох методик, власне, ті їх аспекти, які стали визначальними в контексті нашого дослідження міжетнічної толерантності в шкільному середовищі: перша дає можливість заміряти рівень етносоціальної та етнопсихологічної дистанції у процесі взаємодії представників етнічних спільнот України; друга уможливило порівняння ставлення різних етнофорів один до другого в інших поліетнічних країнах Європи й визначитися з тим, яким чином у цьому контексті Україна інтегрується в європейський простір. Щоправда, ми

скористалися цією можливістю співвідношення тенденцій поки що лише для коригування наших власних уявлень.

Видається дуже цікавим, що практично всі респонденти заявили, що їм відомий факт проживання в Україні представників різних етносів (97,56%). Такий високий відсоток свідчить про те, що учні в повсякденному житті фіксують поліетнічність українського суспільства. Додатковим свідченням у цьому плані є те, що старшокласники тим чи тим чином відстежують ставлення суспільства або ж держави до різних національностей і виявляють свою обізнаність у цьому плані – 78,80% заявляють про те, що їм відомі факти негативного ставлення в Україні до представників інших національностей. До факту поліетнічності нашої держави цілком позитивно ставляться 31,59% опитаних учнів; ще 25,42% – більше позитивно, ніж негативно; 4,67% вважають, що в Україні мають проживати лише українці; достатньо високий відсоток (21,31%) виявився тих, кому це байдуже. Відповіді на це запитання корелюють з відповідями на запитання про ставлення респондентів до національної (етнічної) різноманітності: цілком позитивно – 30,06%; більш позитивно, ніж негативно – 35,16%; негативно – 3,40%; байдуже – 18,90%.

Коли ж ми через відповідну постановку запитань прагнули більш детально з'ясувати ставлення старшокласників до етнонаціональної та етнокультурної диверсифікації українського суспільства, то змогли зафіксувати стримане ставлення до можливості її позитивної динаміки. Для цього було обрано два суттєві, на наш погляд, запитання: 1) “Як Ви вважаєте, з припливом людей з інших країн Україна стає гіршим чи кращим місцем для життя?”; 2) “Як Ви вважаєте, приплив людей з інших країн у цілому руйнує чи збагачує культурне життя в Україні?”. Шкала оцінювання тут була від 0 до 10, де 0 – імміграція (приплив людей з інших країн) – позитивне явище, а 10 – вона шкідлива для нашої країни; власне, йдеться про максимально позитивні та максимально негативні відповіді, а відповідно, і про полюси сприйняття таких можливостей для українського суспільства. У першому випадку індекси становили 1,35% і 0%. Переважна більшість респондентів зосередилася в діапазоні індексів від 3 до 7 (11,97% і 11,20%) з найвищою прив'язкою до індексу 4 (26,64%). Дані відповідей на друге запитання мають певні відмінності: дещо розширився діапазон вагомого відсотка (від 2 до 7), і фіксується інший розподіл відсотків у його середині (9,36% і 12,48%) з найвищою концентрацією на четвертій позначці цього діапазону – 24,56%. Для відтворення повної картини ставлення респондентів до зазначених двох явищ наведемо порівняльну таблицю індексів по всьому діапазону: 0) 1,35 – 3,70%; 1) 2,32 –

5,07%; 2) 6,56 – 9,36%; 3) 11,97 – 9,36%; 4) 26,64 – 24,56%; 5) 10,23 – 8,97%; 6) 18,15 – 14,04%; 7) 11,29– 12,48%; 8) 4,05 – 5,26%; 9) 7,53– 7,21%; 10) 0,00–0,00%.

Оскільки ми постійно тримаємо в полі зору вплив соціальних та психологічних чинників на формування ставлення одних етнофорів до інших, то в аналізованому дослідженні спробували з'ясувати, кого (мається на увазі за матеріальним становищем та за рівнем сприйняття в розрізі парадигми “ми – вони”) учні старших класів хотіли б бачити поряд із собою, тобто вихідців із якого рівня соціально-економічного розвитку країн вони готові допускати в нашу країну. Для цього, як і в попередньому аналізі, ми скористалися запитаннями, вміщеними в підсумковому документі моніторингового проекту в країнах Європи “Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009” [6]. Що ж стосується соціально-економічного розвитку рівня, то респондентам задавали запитання: “Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до країни з бідніших країн із-за меж Європи?”. Відповіді розподілилися таким чином: слід дозволяти багатьом – 23,08%; слід дозволяти деяким – 23,64%; слід дозволяти небагатьом – 23,64%; не дозволяти нікому – 9,76%; байдужих виявилось 12,20%. Другий аспект ми намагалися дослідити через постановку двох запитань: 1) “Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям тієї ж раси чи національності, що й більшість населення країни?”; 2) “Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям, які національністю або расовою належністю відрізняються від більшості населення країни?”. Сукупність відповідей у діапазоні “слід дозволяти багатьом – слід дозволяти деяким” у першому випадку становила 63,24%, а у другому – 51,68%; а в діапазоні “слід дозволяти небагатьом – не дозволяти нікому” – відповідно: 15,11% і 25,37%. Розбіжності в рівні ставлення до тих і тих дають підстави розмірковувати про те, що в старшокласників уже певним чином сформувався сприйняття людського докількі з чітким розмежуванням по лінії “ми – вони; свої – чужі”, тобто зберігається тенденція (а за певних обставин вона може посилюватися) етнічно однорідних егоцентричних орієнтацій. Паралельно звернімо увагу на достатньо помітний рівень тих, кому ця проблема байдужа: він приблизно однаковий для обох випадків (15,67 і 15,30%).

Ці дані ми проаналізуємо нижче, долучивши такого ж порядку відповіді на інші запитання опитувальника. Зараз же спробуємо відтворити картину співвідношення ставлення до “своїх – чужих” у старшокласників та дорослого населення за відповідями на запитання,

котрі вже наводилися вище. Ідеться про такі: “Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям тієї ж раси чи національності, що й більшість населення країни?”; “Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям, які національністю або расовою належністю відрізняються від більшості населення країни?”. Отже, щодо першого запитання відповіді співвідносилися таким чином: “слід дозволяти багатьом таким людям переїжджати до країни” – 29,66% і 41,7%; “слід дозволяти деяким таким людям” – 33,58% і 26,5%; “слід дозволяти лише небагатьом таким людям” – 13,43% і 17,1%; “не дозволяти нікому” – 1,68% і 6,4%; “мені байдуже” у старшокласників – 15,67% та “немає відповіді” у дорослих – 0%; “важко відповісти” у старшокласників – 5,97% і “не знаю” – 8,2%. Дані про відповіді на друге виділене нами запитання розподілилися так (відповідно до тверджень): 17,72% і 18,9%; 33,96% і 27,9%; 22,20% і 28,7%; 3,17% і 14,2%; 15,30% і 0,2%; 7,65% і 10,2% [6, с. 110–111].

Ці та інші дані (вони стосуються сприйняття й ставлення одних етнофорів до інших без уточнення етнічності) дають підстави розглядати процес формування міжетнічної толерантності в шкільному середовищі в кількох аспектах: 1) у цілому поки що серед старшокласників зберігаються позитивні тенденції щодо розуміння ними такого складного етносоціального й етнопсихологічного явища, як міжетнічна толерантність; 2) налаштованість на сприйняття факту етнокультурної розмаїтості українського суспільства адекватне з акцентуацією скоріше на позитивному, аніж негативному ставленні до такого факту. На основі цих двох висновків можна зробити і такий: у шкільному середовищі немає чітко виражених підстав для виникнення конфліктогенних ситуацій на етнічному ґрунті; нам здається, що, навпаки, це середовище являє собою сприятливий контекст для формування тенденцій безконфліктного розвитку міжетнічної взаємодії з їх збереженням і поза межами цього середовища.

Привертають до себе увагу, принаймні мають її привернути, дані про байдужих до проблеми міжетнічної взаємодії. Таке ставлення виявляється в різних ситуаціях: у байдужому ставленні до факту проживання разом з українцями та росіянами вихідців з інших країн (21,31%), у ставленні до факту етнічної різноманітності українського суспільства (байдужих тут 18,90%), понад 15% учнів залишаються байдужими до переїзду в нашу країну людей іншого етнічного походження. На нашу думку, цю ситуацію можна трактувати у двох аспектах: 1) наявність відповідної частки старшокласників (досить-таки відчутної) контрастує із тлом загального відсотка (97,56) їхньої обзна-

ності щодо наявності на території України представників багатьох народів. Причину такого стану можна шукати в недостатньо глибокій поінформованості учнів про етнічний чинник у суспільному розвитку поліетнічної країни й його вплив на різні сфери життєдіяльності, зокрема українського суспільства; 2) відчутний прошарок “байдужих” можна трактувати як продуктивну основу для формування (виховання) почуття толерантності до представників інших етнічних спільнот, котрі є носіями відмінних культурницьких традицій й менталітету. Останнє великою мірою пов’язано із сутністю й змістом самої міжетнічної толерантності.

Дослідниця міжетнічних стосунків Ганна Кисла слушно, на нашу думку, звертає увагу на те, що толерантність варто розуміти “як один із проявів ставлення однієї людини до іншої” і що “виховання може його не змінювати, навіть якщо воно є негативним: ми не можемо і не маємо права змусити молоду людину міркувати і ставитися інакше, змінити власні погляди і переконання. Справа не в тому, щоб вона визнала те, чого раніше не визнавала, полюбила те, чого колись не любила: вона має право на своє особисте ставлення. Проблема полягає в іншому, а саме в тому, що толерантність може і повинна забезпечити її суб’єктам і об’єктам ситуацію співіснування: виховання ж толерантності покликане допомогти молодій людині гідно підійти до організації цього процесу” [7, с. 132]. Що ж до “байдужих”, то тут не виникає необхідності перевиховання, чи то “переформатування”, їхньої свідомості в налаштуванні на позитивне сприймання етнічного й культурного розмаїття та відповідного (адекватного) реагування на цей феномен. З цього погляду, який ми певною мірою вважаємо раціональним, респонденти, котрі висловлюються цілком позитивно або ж скоріше позитивно, ніж негативно, разом з “байдужими”, котрі, як зазначалося вище, більш відкриті до виховних впливів, значно переважають тих, хто вже сформував своє негативне ставлення (чи то сприймають це явище більш негативно, ніж позитивно) до етнокультурної різноманітності українського суспільства. На цій основі (на цьому людському ресурсі шкільного середовища), вочевидь, і варто було б (принаймні наші переконання схиляються до цього) вибудовувати формування, а згодом й конструювання міжетнічної толерантності в шкільному середовищі.

Дещо відмінна картина в розподілі симпатій старшокласників спостерігається, коли мова заходить про їхнє ставлення до представників окремих етнічних спільнот. Щоб прояснити цю ситуацію, ми обрали для опитування представників 23 етносів, які впродовж різної тривалості в часі перебувають на території України: азербайджанці,

американці, араби, афганці, білоруси, грузини, євреї, китайці, кримські татари, молдавани, негри, німці, поляки, росіяни, румуни, словаки, турки, угорці, українці, українці, котрі мешкають в інших країнах (представники української діаспори), цигани (рома), чехи, чеченці. Представники різних народів обиралися за такими принципами:

а) саме вони є об'єктом постійного всеукраїнського моніторингу, який упродовж двадцятиліття веде Інститут соціології НАН України для визначення етносоціальної дистанції в міжетнічних відносинах у нашій країні. (Нагадаємо, що українські психологи й соціологи послуговуються у своїх дослідженнях шкалою, названою за іменем її винахідника, уже згадуваного вище Е. Богардуса). Це дає можливість порівнювати загальноукраїнський контекст з контекстом шкільного середовища й визначати таким чином тенденції функціонування міжетнічної толерантності в різних (за віковими, соціальними, освітніми параметрами й ступенем інформованості про об'єкт дослідження) середовищах. І, відповідно, віднаходити способи і засоби кореляції співвідношення рівня міжетнічної толерантності для створення сприятливої атмосфери з метою закріплення позитивних тенденцій у міжетнічній взаємодії, а ще більш широко – в етнонаціональному безконфліктному розвитку українського суспільства;

б) враховуючи той фактор, що згадані етноси істотно різняться за своєю культурою, ментальністю, фізичними характеристиками (передусім це стосується кольору шкіри), тривалістю перебування на території України й причинами, які зумовили їх тут появу (автохтонні, алохтонні мешканці України), що досить адекватно відтворює складну етнічну й етнокультурну палітру населення нашої країни, забезпечує достовірність висновків, які можна робити щодо тенденцій розвитку міжетнічної толерантності.

Аналіз перелічених вище етнофорів буде більш конструктивним, якщо розділити на кілька груп: 1) етнофори слов'янського походження (білоруси, поляки, росіяни, словаки, українці, представники української діаспори); 2) етнофори неслов'янського походження, які певним чином відрізняються від більшості населення України, але свого часу проживали у межах одного етнополітичного організму – Радянського Союзу (азербайджанці, грузини, євреї, кримські татари, молдавани, німці, румуни, угорці, цигани (рома), чехи, чеченці); 3) етнофори, які чітко відрізняються кольором шкіри і є новітніми мешканцями України, переважна більшість котрих – іммігрантського походження; їх у західній етнології називають “помітними меншинами” (араби, афганці, китайці, негри, турки); 4) інші – американці. Такий розподіл допоможе виявити чинники, які зумовлюють різне

ставлення до різних категорій мешканців України: це ставлення визначається сімома індексами шкали Богардуса. Нагадаємо їх: 1) членів сім'ї; 2) близьких друзів; 3) сусідів; 4) колег по роботі; 5) мешканців України; 6) відвідувачів України; 7) узагалі не допускав би в Україну. Тобто маємо ранжування від одного до семи балів, де одиниця означає найвищий рівень прихильності до того чи того етнофора, а сім, навпаки, найбільш категоричне несприйняття етнофорів один одним.

Що стосується першої групи, то практично для всіх включених до неї етнічностей характерні високі індекси сприйняття й низькі показники несприйняття (білорусів – 14,97 і 4,61%; поляків – 14,51 і 6,19%; росіян – 25,92 і 8,12%; словаків – 8,59 і 7,06%; українців – 61,13 і 1,95%; представників української діаспори – 40,39 і 5,05%; чехів – 7,22 і 8,56%). Якщо ж індекси проранжувати за полярними рівнями, то різниця між ними буде такою: українці – 59 %, представники української діаспори – 35,34%, росіяни – 17,8%, білоруси – 10,36%, поляки – 8,32%, словаки – 1,53%, чехи – (-1,34%). Отже, спираючись на дані дослідження, можемо зробити висновок про те, що старшокласники українських шкіл найбільш прихильно в цій групі ставляться до мешканців (громадян і негромадян) українського походження, а також росіян. У ході опитування ми не ставили питання про з'ясування причин того чи того рівня ставлення, однак певні розбіжності в позитивності налаштування на взаємодію між представниками цієї групи можна пояснити насамперед тим обсягом інформації, яку мають різні етнофори щодо українців та росіян, та їх високим відсотком у вибірці (порівняно з іншими етнофорами). У подальших наших дослідженнях ми спробуємо акумулювати фактологічний матеріал, який дав би змогу з'ясувати чинники, що впливають на особистісне налаштування бкторів міжетнічної взаємодії у сприйнятті різною мірою тих чи тих етнофорів слов'янського походження, як і, до речі, ситуації з рівнем сприйняття один одного в інших групах респондентів, залучивши для цього інші методики.

Ставлення до представників другої групи (етнофори, які спільно проживали в Радянському Союзі) має свої особливості, які характеризуються такими параметрами: а) членами своїх сімей їх бажали б бачити від 2,82 до 10% (за динамікою зростання показника – чеченці, цигани, молдавани, кримські татари, грузини, євреї, німці), понад 10% (азербайджанці, угорці). Що ж стосується іншого полярного індексу (“узагалі не допускав би в Україну”), то тут ранжування відбувається в межах від 6,53 до 58,35% (за динамікою зростання показника – угорці,

румуни, азербайджанці, німці, грузини, кримські татари, євреї, чеченці, цигани).

Що ж до “помітних меншин”, яких останнім часом в Україні стає все більше в результаті імміграційних потоків, то невелика частина опитаних старшокласників ставиться до них прихильно: скажімо, усього трохи більше 4% згодні допустити арабів як членів своєї сім’ї, натомість понад 24% взагалі не допускали б їх в Україну. Схожа картина спостерігається щодо афганців (відповідно 5,06 і 28,84%), китайців (5,34 і 19,27%), негрів (5,11 і 20,27%). Невисокі показники у представників названих народів, коли йдеться про ставлення українських учнів до них як до близьких друзів, сусідів, колег по роботі, коливаються від 5,99 до 10,04%.

Цікаво, що з чітко вираженою прихильністю респонденти налаштовані на взаємодію з американцями (оскільки в опитувальнику є така категорія, як негри, то, вочевидь, автори згадуваного моніторингу під американцями розуміють білошкірих мешканців американського походження): вони за певними параметрами прихильності переважають навіть представників слов’янських етнічних спільнот. Так, майже 17% учнів готові прийняти їх як членів своєї сім’ї (щодо білорусів, наприклад, цей показник становить 15%); близькими друзями американців хочуть бачити майже 18% (щодо тих же білорусів, то це трохи більше 16%); сусідами американців хотіли б мати понад 8% (для білорусів цей показник – 14%); майбутніми колегами по роботі американців розглядають близько 11% (щодо білорусів, відповідно, трохи менше 7%), а взагалі не допускали б в Україну 4,61% перших і других.

Порівняння індексів сприйняття й ставлення до представників інших етнічних спільнот дорослого населення та учнів дає можливість зафіксувати кілька важливих моментів. Передусім ідеться про те, що дорослі більш обережно, ніж старшокласники, ставляться до зближення з іншими етнофорами, за винятком білорусів, росіян і українців. Такий висновок ми робимо, спираючись на показники найменшої дистанції між ними, що фіксують відповіді на чотири перші запитання шкали Е. Богардуса: я згоден допустити тих чи тих етнофорів як: а) членів сім’ї; б) близьких друзів; в) сусідів; г) колег по роботі. Сумарний показник для згаданих етнічностей становить, відповідно, 50% у дорослих і 52,59% у школярів; 62,50 і 54,93%; 75,60 і 72,07%. Якщо ж узяти до уваги останню сентенцію (я взагалі не допускав би їх в Україну), то вимальовується така картина: 3,1% і 4,61%; 2,9 і 8,12%; 0,3 і 1,95%. Що ж до такої категорії населення України, як “помітні меншини”, то ставлення до них і у дорослих, і у старшокласників не є настільки прихильним, як до мешканців України слов’янського

походження. Найбільший відсоток і перших, і других зосереджено у двох твердженнях, з якими погодилися опитувані: “я допускав би їх як відвідувачів України” та “взагалі не допускав би в Україну”. Скажімо, для арабів це такі показники: у дорослих – 88,00% , в учнів – 61,20%; для афганців – 88 та 61,42%; для циган – 75,10 та 78,80%; для чеченців – 89,90 та 72,13%. Навіть побіжне порівняння даних ставлення дорослого населення й старшокласників до різних етнофорів схиляє нас до висновку про те, що учні старших класів більш лояльно налаштовані на міжетнічну взаємодію, ніж дорослі, а значить вони більш толерантні до “інакшості” (за Ольгою Гнатюк) [8, с. 51]) й рівень міжетнічної толерантності в шкільному середовищі вищий, ніж у загальноукраїнському контексті.

У цьому плані постають два дуже важливі питання, пов’язані із специфікою нашого дослідження: 1) більш глибоке дослідження причин зазначених вище тенденцій у формуванні й функціонуванні міжетнічної толерантності в шкільному середовищі; 2) конструювання моделей виховної, інформаційно-просвітницької роботи з молодим поколінням, передусім у межах шкільного середовища з тим, щоб зберігати і по зможі розвивати позитивні тенденції в налаштованості на міжетнічну взаємодію (що, безумовно, є чи не найголовнішим завданням діяльності тих, до компетенції яких належать питання формування міжетнічної толерантності) поза межами цього середовища, власне у поліетнічному українському суспільстві.

На основі попереднього аналізу результатів опитування “Між-етнічна толерантність: соціально-психологічні аспекти” та даних соціологічного моніторингу “Українське суспільство. 1992 – 2010” можна зробити такі *висновки*: 1) учні старших класів достатньою мірою ознайомлені з фактом поліетнічності українського суспільства; 2) у них певною мірою сформоване налаштування на позитивну (вільну від ксенофобських настроїв) взаємодію з вихідцями з інших, ніж вони, етнічних спільнот; 3) у своїх орієнтаціях на спілкування з іноетнічним докільям більшшу прихильність вони виявляють до етнофорів слов’янського походження; середні індекси характерні для їхньої налаштованості на взаємодію з представниками тих спільнот, котрі довший час перебували з попередніми поколіннями у складі єдиної багатонаціональної держави – Радянського Союзу; 4) порівняння налаштування на міжетнічну взаємодію у старшокласників і дорослого населення дає підстави висунути два припущення: а) молоді люди більш позитивно налаштовані на міжетнічну взаємодію, ніж представники старшого покоління; б) за певних обставин (як результат інформаційно-виховної роботи) ці тенденції можуть посилюватися; 5) у

шкільному середовищі зберігається чималий потенціал для формування позитивного ставлення до багатоетнічності та багатокультурності, оскільки значна частина старшокласників поки що не визначилася у своєму ставленні (або ж виявилася байдужою) до таких явищ, як проживання в межах України представників інших народів, до етнічної різноманітності українського суспільства, до меж дозволу в'їзду в країну вихідців з інших країн, які культурою, звичаями, менталітетом відрізняються від українців чи росіян. Така ситуація актуалізує проблеми подолання негативного налаштування старшокласників на взаємодію з різними носіями етнічності, скорочення соціальної, етнокультурної та етнопсихологічної дистанції й дає можливість зосередити увагу на потенціалі соціально-психологічної роботи в шкільному середовищі з використанням теоретичних напрацювань вітчизняних і зарубіжних дослідників проблематики, передусім психологів та педагогів, а також практиків.

Література

1. *Achiving Social Cohesion in Multicultural Europe. Concepts, Situation and Developments.* – Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2006. – 114 p.
2. *Малиновська О. А.* Міграція та міграційна політика: навч. посіб. – К. : Центр учбової л-ри, 2010. – 304 с.
3. *Ксенофобия в современном мире / отв. ред. В. А. Ачкасов, Д. З. Мутагиров.* – СПб. : Из-дво С.-Петербур. ун-та, 2008. – 354 с.
4. *Riggs F. W.* Ethnicity. *InterCocta Glossary. Concepts and Terms Used in Ethnicity Research / F. W. Riggs.* – Honolulu, Hawaii, 1985. – 158 p.
5. *Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги.* – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 512 с.
6. *Головаха Є.* Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 206 с.
7. *Кисла Г. О.* Механізм виховання толерантності у молоді в Україні / Г. О. Кисла, М. В. Литвинчук // *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету : зб. наук. праць звіг.-наук. конф. викладачів ун-ту за 2010 рік.* – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 192 с.
8. *Гнатюк О.* Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / Ольга Гнатюк. – К. : Критика, 2005. – 584 с.

© Хараджи М. П.